

Nastanak teorije restauriranja Camilla Boita

Marko Špikić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest umjetnosti
Zagreb, I. Lučića 3
mspikic@ffzg.hr

Izvorni znanstveni rad
Predan 17. 6. 2010.
UDK: 7.025.Boito,C.

SAŽETAK: U tekstu se raspravlja o prvim tekstovima s područja teorije restauriranja talijanskog arhitekta, restauratora, kritičara i pedagoga Camilla Boita (1836.–1914.). U žarištu zanimanja su spisi koje je objavio između 1871. i 1883. u časopisu *Nuova antologia*. Riječ je o tekstovima u kojima je Boito počeo koncipirati srednji put u očuvanju kulturne baštine u odnosu na stajališta Johna Ruskina i europskih predstavnika stilske restauriranja.

KLJUČNE RIJEČI: *Camillo Boito, teorija restauriranja, Kraljevina Italija, Venecija, William Morris*

Uvod

Djelo Camilla Boita (1836.–1914.) hrvatskim je stručnjacima iz više razloga ostalo slabije poznato. (sl. 1) U spisima hrvatskih arheologa, konzervatora, historičara i kritičara umjetnosti i arhitekture njegova doba te iz vremena nakon njegove smrti ne nalaze se jasna svjedočanstva piščeva utjecaja. Ipak, činjenica da su domaći pisci o kulturnoj baštini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće formacijom i intelektualnim razmjenama bili usmjereni srednjoj Europi ne mora značiti da su njihovi tamošnji uzori ostali neokrznuti utjecajem vodećeg talijanskog teoretičara konzerviranja tog doba. Taj je važni problem historije i teorije zaštite kulturne baštine slabo obrađen i u europskim zemljama.¹

Iznimku je za Boitova života učinio biskup Strossmayer koji je 1874., prigodom nastanka projekta za osječku crkvu Sv. Petra i Pavla, spomenuo ime Talijana kao mogućeg projektanta, doduše s imenima Ferstela, Schmidta, Hansena, Cipolle, Zerija i Scale.² U publikacijama Anđele Horvat iz 1944., koje možemo smatrati prvim pojavama hrvatske historiografije o konzerviranju, nasljeđuje se dijalektičko shvaćanje odnosa pojmova restauriranja i konzerviranja, temeljeno na čitanju djela njemačkih i austrijskih prvaka konzervatorske teorije i prakse: Paula Clemena, Wilhelma

Ambrosa, Georga Dehia, Maxa Dvořáka, Aloisa Riegla i Konrada Langea, zaobilazeći talijanske škole restauriranja, nastale u razmaku od osnutka Kraljevstva do Mussolinijeva pada.³

U socijalističkoj je Hrvatskoj odnos prema tvorcima moderne konzervatorske teorije promijenjen zbog prihvaćenog „ekumenizma“ poslijeratnih programa i proglašenja agencija Ujedinjenih naroda, od deklaracija, preporuka i povelja do obrazovnog i praktičnog rada UNESCO-a, ICOM-a, ICCROM-a i ICOMOS-a. U godini osnutka Međunarodnog centra za studij očuvanja i restauriranja kulturnih dobara ICCROM-a u *Enciklopediji likovnih umjetnosti* pojavio se nepotpisani članak o Boitu, u kojem se, osim kratkih biografskih podataka, doznaje da on „ispravno traži, da se stari arhitektonski spomenici poštuju u svim svojim vrijednim stilskim izmjenama kroz vjekove.“⁴ Taj se navod u trenutku u kojem se oživljavanje porušene i traumatizirane Europe trebalo ostvariti odlučnijim metodama faksimilskog rekonstruiranja i interpoliranja, isprva može učiniti anakronim. On je ipak bio u skladu s tadašnjim težnjama arhitekata-restauratora, koji su se nakon proglašenja Europske konvencije o kulturi iz 1954. okupili u

1. Fotografski portret Camilla Boita, oko 1880. godine
Photographic portrait of Camillo Boito, c. 1880

Mlecima i 1964. sastavili poznatu povelju koja se u znatnoj mjeri zasnivala upravo na Boitovim načelima. Ideje neprihvaćenosti i dijalektike, čini se, čine samu bit historije i teorije arhitektonskoga konzerviranja 20. stoljeća.

U prvim brojevima beogradskog *Zbornika zaštite spomenika kulture* France Stelé i Milan Prelog raspravili su o promjenama u konzervatorskim koncepcijama na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, no nijedan – kao protuargument diskreditiranoj metodi stilskog restauriranja – nije spomenuo Boitovo ime.⁵ To je 1965. ispravio Ljubo Karaman u poznatoj raspravi o krilatici „konzervirati a ne restaurirati“, spominjući Boitovo zauzimanje za konsolidiranje i popravak umjesto restauriranja.⁶

Ključni doprinos upoznavanju arhitektonske struke i srodnih struka uključenih u postupak konzerviranja s Boitovim djelom u nas je napravljen nakon 1975. i osnutka Poslijediplomskog studija graditeljskog naslijeđa u Splitu, pri čemu je važnu ulogu imao Arhitektonski fakultet u Zagrebu. Tomislav Marasović je 1983. za potrebe studija objavio knjigu *Zaštita graditeljskog naslijeđa*, u kojoj je dao dotad najopširniji prikaz Boitovih načela na hrvatskome, ukazujući na važnost slijeda u povijesti ideja, odnosno na Giovannonijevo elaboriranje Boitovih koncepata.⁷ Marasovićev priručnik možda se nije potpuno zasnivao na 1970. objavljenom knjizi *Teoria e storia del restauro* Carla Ceschija, ali je pratio dvije temeljne i združene zamisli tog djela: afirmiranje historije kao stručne emancipacije i rehabilitiranja nekoć potisnutih teorijskih koncepcija.⁸

Prošlo je više od četvrt stoljeća od Marasovićeve knjige. Otada se historija konzerviranja razvila kao poseban žanr koji se ne zadovoljava sekundarnim vrelima, nego postaje karakteristično sumnjičav i temeljit, podjednako crpeći iz arhivskih vrela i objavljenih izvornih spisa. Ovaj članak zasnovan je na tiskanim tekstovima Boita i njegovih suvremenika.

Oblikovanje Boitove teorije

Boito je ključne tekstove o teoriji konzerviranja objavio u književnom časopisu *Nuova antologia*, kada su u njemu studije i književne tekstove objavljivali vodeći talijanski književnici i historiografi: Alessandro Manzoni, Giosuè Carducci, Francesco De Sanctis, Gino Capponi, Pietro Selvatico i Gaetano Milanesi. Kritičke i teorijske tekstove objavljivao je ondje od ranih sedamdesetih godina 19. stoljeća. Na kraju osmog desetljeća posvetio se temi konzerviranja, standardizirajući uporabu pojma *restauro* i premošćujući jaz između restauratorskog intervencionizma i konzervatorske suzdržanosti na kojem su inzistirali njemački, britanski i francuski istraživači, koji su se u to doba koristili jasno razlučujućim pojmovima *conservation*, *Erhaltung* i *Pflege*.

Kako bismo u Hrvatskoj dobili jasniju sliku o važnosti Boitova angažmana u konzervatorsko-restauratorskoj problematici, ovdje će se raspraviti o njegovim tekstovima o metodološkim temama koje je objavio u spomenutom časopisu. U kronološkom nizu pratit ćemo razvitak njegovih koncepcija u razmaku od dvanaest godina.

POČECI ANGAŽMANA: OD INTERVENCIONIZMA DO SKEPSE

Boito, koji je lutanje Italijom kao dio svoje naobrazbe počeo 1856., nekoliko mjeseci nakon diplomiranja u klasi Pietra Selvatica, od 1859. nastanio se kod mlađega brata i Verdijeva libretista Arriga u Milanu. Ondje se nametnuo kao jedan od vodećih arhitekata, restauratora, pedagoga i kritičara arhitekture svoga doba. Prvi članci koje je sastavio u oslobođenom središtu sjevera Italije objavljeni su u novinama *La Perseveranza* (tema: regulacija milanskog katedralnog trga) i u časopisu *Il Politecnico* lombardijskog preporoditelja Carla Cattanea (rasprave o arhitektonskim natječajima u Italiji).⁹

Pišući o urbanim preinakama i kaotičnim projektima talijanskih arhitekata,¹⁰ istodobno je radio na „oslobađanju“ i hipotetskom integriranju milanskih gradskih vrata *Porta Ticinese*. Arhitekt je restauriranjem dovršenim 1865., koji mu je pomogao dobiti predavačko mjesto na tek utemeljenoj *Politehnici*, činio ono što su u to doba činili glavni predstavnici stilskog restauriranja, od Georgea Gilberta Scotta u Engleskoj i Viollet-le-Duca u Francuskoj do Friedricha von Schmidta u Austriji, „čisteći“ građevine od naknadnih slojeva i integrirajući ih prema hipotezama.¹¹

Prvi opsežniji osvrti o problemima restauriranja pojavili su se 1871. u tekstu o proćelju firentinske katedrale. Pišući

o problemu integriranja građevine, čiju su prošlost obilježili Arnolfo di Cambio i Filippo Brunelleschi a suvremenost politička odluka da se u gradu nakratko (1865.–1870.) smjesti talijanska prijestolnica, Boito je pokrenuo raspravu o problemu očuvanja ili preoblikovanja vanjske pojavnosti povijesnih spomenika svoje zemlje. Svoju je kritičnost u to doba želio ublažiti ili učiniti konstruktivnom, služeći se teorijskim sagledavanjem problema, nastavljajući tako tradiciju talijanskih arhitekata, započetu u 15. stoljeću. Tako je arhitekturu počeo sagledavati kao organsku cjelinu. Tada je pisao o „organizmu pročelja“ i „arhitektonskom koncertu“ firentinske stolne crkve, što je valjalo postići usklađivanjem s arhitektima 14. i 15. stoljeća.¹² Rasprava o opravdanosti dovršavanja pročelja firentinske katedrale trokutnim zabatima nalik na one na stolnim crkvama u Sieni i Orvietu zanimljiva je kao simptom promjena u Boitovu shvaćanju arhitekture. U članku doznajemo da je firentinsko pročelje podijelilo arhitekta na one koji su bili za gradnju triju trokutnih zabata (takozvani *tricuspidalisti*) i one koji su smatrali da treba graditi pročelje s ravnim vijencima. Boito je upozorio na razliku između talijanske i francuske arhitekture srednjega vijeka: dok je kod druge riječ o ponovljivosti i tipovima arhitekture koji se u slučaju nestanka ili nedovršenosti mogu kopirati, u Italiji je riječ o individualizmu projekatnata, o *tante maniere* i mjesnim specifičnostima.¹³ Tako je neizravno osporio načela hipotetske i analogijske rekonstrukcije prema sačuvanom lokalnom uzoru, za koje se već 1843. zalagao Prosper Mérimée.¹⁴ To je implicitno značilo da bi se arhitektura mogla promatrati kao neponovljiva (i neobnovljiva), iako je trebalo proći još nekoliko godina da se diktatu pobornika integriranja i intervencionizmu tog tipa počne oduzimati legitimitet. Ipak, ne može se zanijekati nekoliko činjenica: Boito, osim arhitekata kasnoga srednjega vijeka i renesanse, 1871. spominje i imena tadašnjih arhitekata i historičara, koji su sudjelovali u raspravama o dovršetku pročelja (*finimento delle facciate*): Viollet-le-Duca, Selvatica, Müllera, Donaldsona, Rösnera, Sickardsburga, van der Nülla, Förstera, Duprèa, Montija i d'Azeglija. Tada je upozorio projektante: „Uz pomoć naše mašte, uz neku laku i možda lažnu naznaku, kreirati stvar neprikladnu crkvi, predstavljalo bi jedno od arheološki najapsurdnijih djela koje je (arhitektonsko) umijeće moglo ikada napraviti.“¹⁵ Tako je u Italiji na početku osmoga desetljeća počela rasprava o sintezi nacionalne arheologije i invencije stilskih restauratora, kodificiranim u Francuskoj, Engleskoj i Pruskoj za „herojskoga doba“ 1840-ih godina. Čitatelj Boitova članka može se uvjeriti u jačanje ruskinovske skepse prema intervencionistima, koji su četvrt desetljeća ranije u teoriji prihvaćali načela minimalne konzervatorske intervencije, no u praksi ih se najčešće nisu držali.

Boitov se članak o dovršetku pročelja firentinske katedrale pojavio godinu dana nakon osvajanja papinskoga

2. Fotografski portret Williama Morrisa
Photographic portrait of William Morris

Rima i ujedinjenja Kraljevine Italije. Ne čudi stoga da je nakon rasprave o sudbini intervencija na simbolički važnom nacionalnom spomeniku već 1872. sastavio raspravu o stvaranju nacionalne arhitekture, koju je vidio kao spoj organskog i simboličnog dijela arhitektonskog umijeća.¹⁶ Nekoliko mjeseci nakon pojave teksta, u Milanu je održan prvi Kongres talijanskih inženjera i arhitekata, sazvan nakon niza manjih skupova i osnutka dvanaest strukovnih udruga u talijanskim gradovima. Kongres u središtu Boitova pedagoškog i arhitektonskog djelovanja okupio je više od četiristo sudionika u pet sekcija. Kako doznajemo iz izvješća, u prvoj su sekciji, koja se bavila istraživanjem uvjeta nastanka nacionalnog arhitektonskog stila, dominirali Boito i njegov mletački mentor Pietro Selvatico Estense (1803.–80.), kao i napuljski profesor arhitekture i urbanist Errico Alvino (1809.–72.), koji se proćuo dovršavanjem pročelja katedrale u Amalfiju i Napulju.¹⁷

Poteškoće u ustroju arhitektonske naobrazbe i profesije pratilo je povećanje senzibiliteta prema *raznolikosti* talijanske baštine. Tomu svjedočimo u kratkom tekstu iz lipnja 1873., u kojem je u kratkim crtama opisana slojevitost veronske arhitekture, što je već četrdesetih godina u svojim lutanjima zamijetio Ruskin. Promatrajući Arenu, teatar, baziliku, klaustar San Zena, grobnice Scaligerijā, girlande Fra Gioconda, „ozbiljnost Sanmichelija“ i „nemir Bibbiene“, Boito je uvidio da slojevitost talijanskih gradova predstavlja bogatstvo nove nacije.¹⁸ Tako je, usred snaženja ideje o potrebi provođenja urbanih reforma u Italiji (o „preuređenju i povećanju Rima“ i „potrebi

za reformom i novim stvarima,¹⁹⁾ počeo preispitivati opravdanost zalaganja za uniformnost intervencija kod stilskih restauratora,²⁰⁾ iako još nije potpuno otvorio temu očuvanja tradicionalnih ambijenata kako je to četiri desetljeća kasnije učinio arhitekt, urbanist i konzervator Gustavo Giovannoni.

Prema mnogim bi se zbivanjima moglo reći da je sredinom sedamdesetih godina počelo novo doba u percipiranju kulturne baštine Europe. Ta promjena nije nužno podrazumijevala otkrivanje novih, dotad nepriznatih slojeva europske baštine, kako se dogodilo na vrhuncu romantizma i *Gothic revival* 1830-ih godina. Nakon što su europski antikvari i povjesničari umjetnosti obavili posao u „prvotnoj akumulaciji“ historijskog kapitala (sastavljajući topografske i ikonografske priručnike, studije o pojedinim građevinama i preglede opće povijesti umjetnosti), pred Europljanima „utemeljiteljskog doba“ pojavio se problem percepcije i valoriziranja baštine čiji se opseg znatno povećao. S obzirom na početak rušenja predrasuda prema dotad nepriznatim povijesnim oblicima, ali i zbog pojave estetskih rasprava (npr. Roberta Vischera *O optičkom osjećanju forme* iz 1872.) i razvitka povijesti umjetnosti kao sintetičkih studija o europskoj civilizaciji kod Antona Springera i Wilhelma Lübkea ili u obliku *Kulturgeschichte* Jacoba Burckhardta, otvaralo se polje emancipacijskog rada pisaca poput Corneliusa Gurlitta i Aloisa Riegla, koji su pomogli otkrivanju barokne i kasnoantičke umjetnosti. S obzirom na to da su vodeći pisci o likovnim umjetnostima tog doba postulirali vrijednost *pluralizma* baštine kao i vrijednost optičkih (kod Riegla i haptičkih) kakvoća autentične umjetnine, moralo je doći do promjena i na polju očuvanja kulturne baštine.

Kako je povijest konzerviranja u Europi obilježena evoluiranjem isprva osamljenih ili „proročanskih“ zamisli, tako u tumačenju toga doba ne smijemo ishitreno zaključiti kako su promjene u sveučilišnim krugovima imale izravnog odjeka na gradilištima. Dok se Ruskinov prosvjed iz oko 1850. postupno prihvaćao (najprije u Engleskoj 1860-ih u krugu RIBA, Kraljevskog instituta britanskih arhitekata) i pretvarao u metodologiju, u praksi je stilsko restauriranje – od Irske do Dalmacije i od Brandenburga do Kampanije – dominiralo praktičnim očuvanjem i prezentiranjem kulturne baštine. Boito je, vidjeli smo, već 1871. dao naznake preispitivanja diskriminacijskog načela stilskih restauratora. Ipak, kada je 1873. obišao Međunarodnu izložbu u Beču, osim bogatstva arhitektonskih izraza od Egipta do Rusije, i dalje se divio francuskim stilskim restauratorima. Pišući o naklonosti Francuza prema stavu i novitetu te o Viollet-le-Ducovoj školi mišljenja, Boito nije prikrivao zadivljenost. Restauratorski projekti Revoila, Verdiera, Boeswillwala i Ruprich-Roberta bili su „uzori savršenih mjera i ingenioznih restauriranja“,²¹⁾ Komplex manje vrijednosti, koji je Boito kao pedagošku mjeru nametao talijanskim arhitektima uspoređujući ih sa

Streetom, Semperom i Ferstelom, nije isključivao divljenje svojem prethodniku na Breri, Friedrichu von Schmidtu; njegove je radove nazivao kolosalnim i zadivljujućim, a ostarjelog je majstora usporedio sa srednjovjekovnim graditeljima.²²⁾

Promjene: rasprava o Sv. Marku u Mlecima

London je 1877., gotovo tri desetljeća od objave Ruskinove *Luči pamćenja*, postao središte novog poimanja restauriranja. Početkom ožujka u časopisu *Athaeneum* oglasio se utopist, likovni kritičar i književnik William Morris (1834.–1896.) (sl. 2), osuđujući restauriranje crkve u Tewkesburyju, koje je vodio vodeći viktorijanski arhitekt G. G. Scott. Morrisove osude izazvala su Scottova „ogoljivanja“ (*stripping*) i „preinake“ (*alterations*). Potom je 22. ožujka 1877. utemeljeno *Društvo za zaštitu starih građevina*, u čijem se *Manifestu* pojavljuju kritičke definicije restauriranja kao razaranja, nadomještanja praznine, dodavanja, stvaranja privida starosti i beživotne krivotvorine.²³⁾ Prosvjed britanskih pisaca i umjetnika ne bi bio relevantan za tumačenje Boitova djela da nije proširen izvan granica Britanije. Jedna od bitnih promjena koje je donijelo Morrisovo *Društvo* bilo je otvaranje međunarodnih polemika. Kako su Britanci putovali u Italiju još od *Grand toursa*, osjećali su da imaju pravo davati mišljenje o tamošnjoj baštini; ne samo o njezinu podrijetlu, autorstvu, pripadnosti stilu ili pokrajini nego i o statusu i potrebi očuvanja autentičnih stvari tih djela.²⁴⁾ Kada je Morris 1. studenoga 1879. u novinama *The Times* osudio restauriranje bazilike Sv. Marka,²⁵⁾ Boito se odlučio oglasiti.

U prosincu 1879. pojavio se na stranicama *Nuove antologie* Boitov prvi značajan kritičko-teorijski tekst o problemu očuvanja kulturne baštine. Tekst *Restauriranja Sv. Marka* nastao je kao odgovor na optužbe iz Francuske i Engleske da su se Talijani restauriranjem mletačkih spomenika ponašali kao vandali. Teško je reći ima li prije te polemike primjera tako glasnog međunarodnog raspravljanja o restauriranju u Europi; dotad je uglavnom bila riječ o bitkama arhitekata, antikvara i historičara na nacionalnoj razini.²⁶⁾ U osudama su sudjelovali umjetnici Morris, Street i Henry Wallis, liberalni premijer William Gladstone, dekan Christ Churcha iz Oxforda Francis Paget, a prosvjed su potpisali i brojni članovi Gornjeg i Donjeg doma, umjetnici, književnici i znanstvenici Britanije.²⁷⁾

Prosvjed, u kojem su ulogu imali Ruskinovi istomišljenici iz okrilja *Društva za zaštitu starih građevina* preko svojega tijela *Foreign Commitee*, bio je proširen, pa su se osim Mletaka na udaru *anti-scrape* kampanje našli i restauratori krstionice u Ravenni.²⁸⁾ Situacija se u odnosu na romantičarsko doba promijenila; sada intelektualci nisu od narodnih masa tražili potporu za interveniranje na tragovima prošlosti, nego poštivanje njezine slojevite pojavnosti. Zašto su engleski socijalni utopisti i zastupnici konzervatorske ideje to činili izvan granica svoje

domovine? Jedan od razloga je u tome što su talijanski spomenici od Ruskinova doba postali dijelom intelektualne formacije britanskih putnika i intelektualaca. S druge strane, u gradu u kojem je nakon propasti *Serenissime* i dolaska stranih uprava došlo do komunalne dekadencije, stilsko je restauriranje izgledalo još vidljivije.²⁹ Tako je nakon Ruskinovih ojađenih primjedbi o zapuštanju Ca' d'Oro i Fondaco de'Turchi nastupilo razdoblje ujediniteljskog zanosa, koje je, radom stilskih restauratora Federica Bercheta, Giambattiste Medune i Annibalea Forcellinija pod krilaticom *Venezia com'era* uvođeno načelo vrijednosti noviteta.

Morris i Društvo uskoro su našli istomišljenike i u samim Mlecima. Grof Alvise Piero Zorzi, slikar i kustos Muzeja Correr, koji se s Ruskinom upoznao u prosincu 1876., objavio je 1877. tekst *Osservazioni intorno ai restauri interni ed esterni della Basilica di San Marco*, kritizirajući gubitak patine, zamjenjivanje starog mramora novim i rušenje kapele Zeno.³⁰ Boito se nastavio na te rasprave. Iako je još bio spreman napisati da je tek preminuli Viollet-le-Duc bio „izvršni restaurator srednjovjekovnih građevina, vrlo zaposleni arhitekt i ozbiljni poznavatelj naše zemlje“,³¹ u tekstu se ipak osjeća da je nova strukovna shvaćanja pretpostavio domoljublju. Tako dok je mletački prefekt 1876. i 1877. obećavao da će se umjesto prepravljanja (*ri-fare*) inzistirati na očuvanju (*conservazione*), popravljanju (*riparare*), ponovnom postavljanju (*rimettere*) i spašavanju

(*salvare*), i Boito je bio dojma da je na razini metodologije i državnog ustroja službe, nadzora i financiranja u prvih dvadeset godina Kraljevine učinjeno premalo.³² Ruskin je, podsjećao je Boito, pisao Zorziju da je južno pročelje Sv. Marka nekoć bilo nalik na paunovo perje, a da je nakon restauriranja – koje je ostarjeli Viollet-le-Duc pohvalio – nalik na perje umočeno u bijelu boju. Tu se pojavljuje glasovita Boitova dvojba koja je potakla oblikovanje njegove teorijske pozicije: „Dragi Bože, pa što da se radi? S jedne strane, veli Ruskin, više se ne nalaze materijali; s druge, veli Zorzi, ne mogu se naći radnici: kako se onda treba popraviti (*risarcire*) spomenik?“,³³ Pišući o „površini“ (*superficie*) spomenika, njegovoj „prvotnoj koži“ (*pelle di prima*), „kori“ (*la buccia*) i stvaranju „novog faksimila“ (*nuovo fac-simile*), Boito je upućivao na raspadljivost stvari umjetničkih djela, čija se dokumentarna i starosna vrijednost više nije mogla zanemarivati.³⁴ Dok se Wallis – u skladu s Ruskinovim stajalištima – zalagao za obnovu bez diranja površine Sv. Marka, Meduna je smatrao da ono što se ne može konzervirati (*conservabile*) valja obnoviti (*rinnovare*).

Rasprava o Sv. Marku dovela je do vrhunca polemike o principima uklanjanja, supstituiranja i kopiranja popule, razlistale i smrvljene građe Zlatne bazilike. Stvari su se od sredine 1840-ih, kada se tvrdilo da supstitucija i analogijsko integriranje ne osporavaju autentičnost, znatno promijenile; sada su pisci izoštrena vida prešli iz

3. Pročelje palače Gussoni-Franchetti, Venecija, nakon Boitovih intervencija 1882. godine
 Facade of the Gussoni-Franchetti Palace, Venice, after the 1882 interventions by Boito

položaja kabinetskog komparatista u položaj djelatnog diskutanta o bljedilu, bjelkastosti i neukusu mramora na bazilici obrađenog plovučem ili, kako je bio slučaj s firentinskom katedralom, sumpornom kiselinom.³⁵ Mijene u percepciji osjećaju se i u Boitovu tekstu. Dok u početku vidimo ponosnog branitelja domovine i postupaka stilske restauriranja, u drugoj polovici teksta čitatelj nailazi na piščevu konstataciju stanja u Italiji. U posljednjim godinama, piše Boito, restauratorska se praksa „usavršila“, a dok stari arhitekti stvari vide na tradicionalni način, Englezi već gledaju odveć moderno (*un tantinino troppo alla moderna*).³⁶ Takav modernitet počeo je utjecati na Boita, pa se počeo i sam zalagati za diskretne zahvate (*spirito discreto*).

Treći dio članka iz 1879. posvećen je, prema piščevu mišljenju, jednom od ključnih problema zaštite spomenika u Italiji toga doba: lošem državnom ustroju. Dok su Prusi, Austrijanci i Francuzi već pokrenuli državne službe s mehanizmima financiranja, stručne procjene, inventarizacije i metodologije restauriranja, u Italiji još uvijek nije postojao stručni nadzor nad radovima. Pokrajinska *Povjerenstva za zaštitu spomenika umjetnosti i starine* bila su stavljena na milost i nemilost političkih tijela na razini države, pokrajine i općine. S druge strane, u svakom gradiću još su se nalazili *Nadzornici starina i iskapanja* iz vremena papinske uprave, koji su djelovali besplatno; to je redovito bio neki „bogataš ili neki siroti đavo opsjednut častohlepljem“. S druge strane, u Ministarstvu je sjedio *samo jedan* plaćeni arhitekt za cijelu Italiju pod naslovom *Nadzornik za arhitekturu*, koji je „poput Merkura“ trebao imati krila na petama kako bi obišao sve pokrajine. Kako se onda baviti ulaskom u duše proteklih stoljeća, „zadubljivanjem“ (*inviscerarsi*) i „pogađanjem“ (*indovinare*) postupaka izvornog arhitekta? Za taj su posao zaduženi građevinski inženjeri, koji se danas bave cestama, a sutra nekom romaničkom crkvom. Podsjećajući još jedanput na primjer nadzornika Émilea Boeswillwalda i na milijune francuskih franaka uložene u restauriranje, Boito je pozvao Vladu da počne ulagati više novca u službu (*più quattrini prima di tutto*) i povećanje njezina osoblja.³⁷

RANE OSAMDESETE GODINE: ŠIRENJE I KODIFICIRANJE NOVIH IDEJA

Boito je početkom 1880-ih godina postao ključni teoretičar restauriranja u Italiji. Nakon rada na milanskim Porta Ticinese (1861.–65.), dvadeset godina poslije izveo je umjereniji restauratorski zahvat na palači Gussoni-Franchetti. (sl. 3) Palači na Velikom kanalu nije, poput Freschota, grubo izmijenio pojavnost, nego je načinio senzibilni pomak u stupnju interveniranja, uklonivši mansardnu prigradnju povrh strehe i pridodavši bočni korpus stubišta, usklađujući staro i novo. Intervencija je dobar pokazatelj mijena u shvaćanju restauratorskog

postupka i usklađena je s njegovim tadašnjim teorijskim promišljanjem.

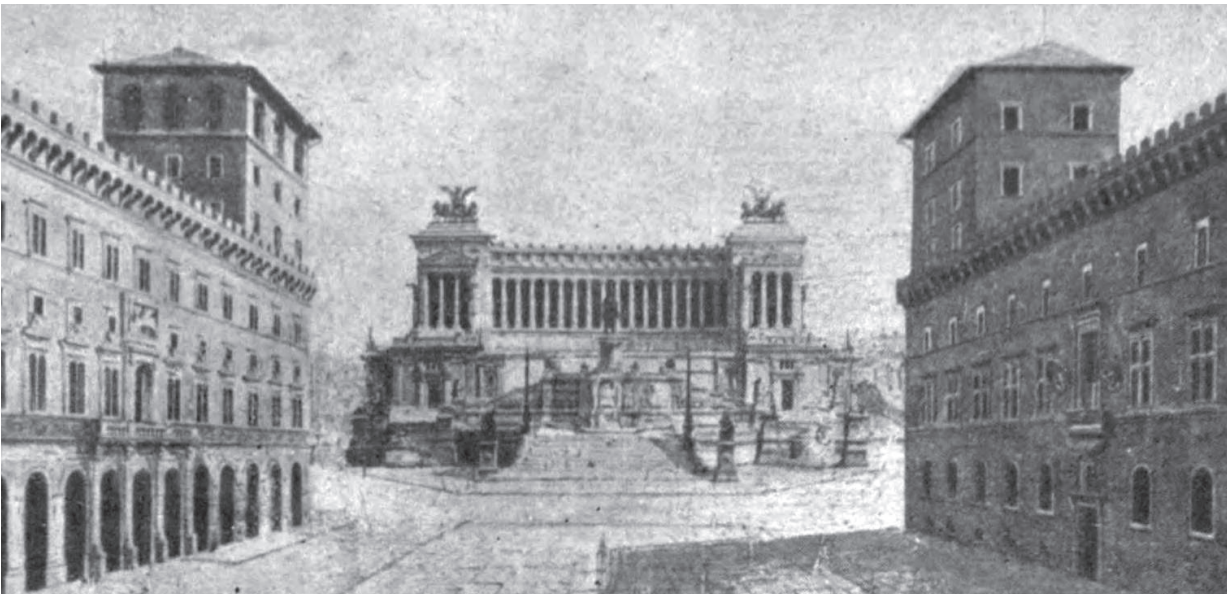
Istodobno je nastavio objavljivati u časopisu *Nuova antologia*. Nakon objave članka o restauriranju Sv. Marka, Boito se 1880. vratio povijesti i aktualnom projektu integriranja pročelja firentinske prvostolnice. Nakon provođenja međunarodnog natječaja, na kojem je odabrano rješenje Emilija de Fabrisa, Boito je 1880. dao prikaz razvitka gradnje i planova od kraja 15. do sredine 19. stoljeća.³⁸ Takva argumentacija – u kojoj je dokumentima dana prigoda da povijest tumače „u upravnom govoru“ – sjedinila je metodologiju kakvom su se služili pobornici „filološkog restauriranja“ i način promišljanja restauratorskog postupka unutar paradigme *restauro storico*, koji je promaknuo Boitov student na *Breri* Luca Beltrami (1854.–1933.) restaurirajući u Lombardiji i Venetu tijekom devedesetih godina.³⁹

Problem dovršavanja povijesnih spomenika Italije tada nije bio jedini koji se ticao tretmana nacionalne kulturne baštine i starih ambijenata. Nakon smrti mentora Selvatica potkraj veljače 1880.,⁴⁰ Boito je postao istinski *arbitr elegantiarum* u talijanskoj arhitektonskoj kritici i teoriji restauriranja. Prije nastavka teoretiziranja o restauriranju, 1882. upozorio je na dva srodna problema: stvaranje nacionalnog arhitektonskog idioma i njegova interpoliranja u osjetljiva središta talijanskih gradova.⁴¹ Tada je objavio tekst o natječaju za gradnju spomenika kralju Viktoru Emanuelu II. (sl. 4), koji je, žrtvujući starije strukture, podignut na rimskom Kapitolu prema projektu uglednog arhitekta Giuseppea Sacconija, a do danas ne prestaje izazivati oprečne reakcije.⁴²

Iduće je godine održan Treći kongres talijanskih inženjera i arhitekata, na kojem se raspravljalo o problemima zaštite kulturne baštine. Boito je na skupu u Rimu potaknuo raspravu i koncipiranje jedne od prvih modernih povelja o restauriranju. U skladu s tadašnjom metodologijom (tzv. *restauro filologico*), arhitektonski su spomenici izjednačeni s ključnim dokumentima (*documenti essenziali*) u pojašnjenju prošlih vremena. Zato ih je trebalo poštivati s „religioznom pomnjom“, jer bi i najmanja preinaka na njima (*modificazione*) značila dovođenje promatrača u zabludu.⁴³

Na kongresu u Rimu donesen je dokument u šest točaka o restauriranju, sa sljedećim načelima:

1. Kada se mora intervenirati na arhitektonskim spomenicima, oni se moraju prije konsolidirati nego popravljati, prije popravljati nego restaurirati. U svakom slučaju treba izbjegavati dodatke (*le aggiunti*) i obnove (*le rinnovazioni*).
2. U slučaju da su ti dodaci i obnove neizbježni zbog oslabljene stabilnosti građevine i kada se imaju dodati dijelovi za koje nema dokaza da su ikada stajali na

4. Spomenik Viktoru Emanuelu II. u Rimu arhitekta Giuseppea Sacconija
Monument of Victor Emmanuel II in Rome by Giuseppe Sacconi

građevini, dodaci i obnove moraju se ostvariti u nama suvremenim oblicima (*maniera nostra contemporanea*), uzimajući u obzir da nova djela ne smetaju izgledu (*aspetto*) stare građevine.

3. Kada je riječ o dovršavanju (*compimento*) razorenih ili nikada dovršenih dijelova ili o ponovnoj izradi (*rifacimento*) dotrajalih dijelova, a ne postoje ostaci izvorne građe koji bi se mogli oponašati, nova građa mora biti vidljivo različita (*materiale evidentemente diverso*) ili mora nositi neki znak ili natpis o restauriranju. Kod antičkih spomenika ili onih spomenika kojima je najistaknutija arheološka važnost, novi dijelovi bitni za konsolidaciju trebaju se samo naznačiti, bez ureda.
4. Kod spomenika koji imaju ljepotu, jedinstvenost, poetičnost izgleda u raznolikosti mramora, mozaika, oslika, boje svoje ostarjelosti (*il colore della loro vecchiezza*) ili ruševnoga stanja, konsolidacijski se posao ograničava na nužno, ne zanemarujući unutarnje i vanjske obzire.
5. Spomenicima će se smatrati oni dodaci ili promjene koje su u različitim vremenima uvedene u prvotnu građevinu (*l'edificio primitivo*), osim kada povijesna važnost slojeva nije usporediva. Tada se mogu razotkriti oni važni dijelovi koji su nagrđeni (*svisati*) ili prekriveni (*mascherati*). Uklonjene dijelove, prema financijskim mogućnostima, treba postaviti u blizinu spomenika s kojega su skinuti.
6. I u najmanjim restauratorskim popravcima valja izraditi fotografije spomenika, faza rada i dovršenog restauratorskog postupka.⁴⁴

Dokument talijanskih inženjera i arhitekata iz 1883. označava početak kodificiranja metodologije koja je dosegnuta za pontifikata pape Pija VII. Chiaramontija u Rimu u prvoj četvrtini 19. stoljeća, tada isključivo na antičkim spomenicima. *Restauro filologico*, odnosno pokušaj primjene filološke metode poštivanja tekstualnog fragmenta na restauriranje arhitekture, sada se pojavio kao problem u tretiranju *ne-antičke* baštine, a tomu se pridružilo i pitanje održivosti diskriminacijske politike u restauriranju kada je riječ o višeslojnim strukturama. Boito i kolege svojim su proglasom iz 1883. navijestili rad arheologa i arhitekata-restauratora u desetljećima koja su dolazila, iako su nadahnucé crpili na uzornim anastilozama i integracijama Valadiera, Camporesea i Sterna na Rimskom forumu i Velabru. U Italiji se tako, kao i u Engleskoj nekoliko godina prije, uz pomoć historijski osviještenih istraživača (npr. Tita Vespasiana Paravicinija, koji spomenike i prije Boita naziva dokumentima), pojavio problem sudara dozrele historističke invencije i novog konzervatorskog senzibiliteta.⁴⁵ Time je zaključena jedna faza u razvitku teorije restauriranja Camilla Boita. Kongres u Rimu je važna prekretnica u tom razvitku jer su nedovoljno jasna Boitova stajališta iz 1879. godine o ishodima restauriranja u Mlecima sada proglašena u obliku manifesta jedne skupine istomišljenika, otvarajući put teorijama konzerviranja i restauriranja 20. stoljeća, kako u Italiji, tako i u Europi. Boitov je napor doživio društveni uspjeh jer je njegova „konverzija“ iz kruga stilskih restauratora u krug zagovornika distinktivnog konzervatorsko-restauratorskog održavanja početkom devetoga desetljeća dobila i strukovnu reakciju među njegovim talijanskim kolegama. ■

Bilješke

- 1** Problem neistraženosti razmjena ideja između talijanskih i srednjoeuropskih pisaca vidljiv je i u naše doba, primjerice u zborniku o prožimanju konzervatorskih koncepcija od Rieglova do Brandijeva doba. Usp. *La teoria del restauro nel Novecento da Riegl a Brandi. Atti del Convegno Internazionale di Studi* (Viterbo, 12–15 Novembre 2003), (ur.) M. Andaloro, Firenze, 2006. Nakon proklamiranja Boitovih konzervatorskih načela u Italiji 1880-ih i 1890-ih godina voditelj bečkoga *Središnjeg povjerenstva za proučavanje i održavanje umjetničkih i povijesnih spomenika* JOSEPH ALEXANDER VON HELFERT u *Denkmalpflege. Öffentliche Obsorge für Gegenstände der Kunst und des Alterthums*, Wien-Leipzig, 1897. uopće ne spominje Talijana, kao ni GERALD BALDWIN BROWN u sintetskom djelu *The Care of Ancient Monuments*, Cambridge, 1905. Iznimku čini MAX DVOŘÁK, *Restaurierungsfragen*, u: *Kunstgeschichtliches Jahrbuch der K. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Beiblatt für Denkmalpflege*, 1(1908.), coll. 1–8, evocirajući Boitovu kritiku restauratorskih intervencija na crkvi San Donato u Muranu pola stoljeća ranije. Boita između dva svjetska rata kod nas ne spominje ni bolje obaviješteni Kosta Strajnić, koji 1930. u *Dubrovniku bez maske* piše o *kultu spomenika*, citirajući Montalemberta, Hugoa, Scotta, Ruskina, Morrisa i Dvořáka. Usp. Kosta Strajnić: *Dubrovnik bez maske i polemika s Vinkom Brajevićem o čuvanju dalmatinske arhitekture*, (ur.) Ivan Viđen, Zagreb, 2007., 85–90.
- 2** DRAGAN DAMJANOVIĆ, Biskup Josip Juraj Strossmayer i gradnja osječke župne crkve Svetih Petra i Pavla, u: *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 21(2005.), 9–35. O biskupovu odabiru piše i TADIJA SMIČIKLAS, *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera*, Zagreb, 1906., 216.
- 3** ANĐELA HORVAT, *Konzervatorski rad kod Hrvata*, Zagreb, 1944: 9, 15 i 17. Autorica piše o restauriranju i historiziranju kao jalovu poslu, naglašavajući da se oko 1900. godine događa „obrat u shvaćanju“, „jer se i opet povodimo za *kulturnim evropskim svijetom*, ali ovaj *novi stav* se na sreću mnogo pozitivnije odnosi prema spomenicima obćenito“. (Istaknuo M. Š.)
- 4** N. N., Boito, Camillo, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, II (1959.), 421. (Istaknuo M. Š.) U istom se svesku, na str. 319, nalazi i nepotpisani članak o Boitovu učeniku, arhitektu i restauratoru Luci Beltramiju.
- 5** Usp. tekstove FRANCE STELÉ, *Osnovni principi restauratorstva*, u: *Zbornik zaštite spomenika kulture* 1 (1950.), 15–22 i MILAN PRELOG, *Rad na konzervaciji nepokretnih spomenika kod nas*, u: *Zbornik zaštite spomenika kulture*, 4–5 (1953.–54.), 33.
- 6** LJUBO KARAMAN, *Razmatranja na liniji krilatice „Konzervirati a ne restaurirati“*, u: *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti* JAZU, 13/1–3 (1965.), 48. Autor ne spominje izvor Boitova navoda iz 1893. godine.
- 7** TOMISLAV MARASOVIĆ, *Zaštita graditeljskog nasljeđa. Povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata*, Zagreb-Split, 1983., 64–65. Autor ističe „suvremenost“ Boitovih koncepcija (znanstveni pristup, analogije s medicinom, poštivanje slojevitosti).
- 8** Ceschi upućuje na povezanost Boita i Giovannonija, posvećujući im odvojeno poglavlje pod naslovom *Definiranje moderne škole restauriranja*. CARLO CESCHI, *Teoria e storia del restauro*, Roma, 1970., 107–114.
- 9** Riječ je o sljedećim tekstovima: CAMILLO BOITO, *La nuova piazza del Duomo giusta il progetto della Commissione Municipale*, u: *La Perseveranza*, 5. veljače 1861., dodatak, pretisak u: CAMILLO BOITO, *Il nuovo e l'antico in architettura*, Milano, 1989. 227–232; CAMILLO BOITO, *I progetti per la nuova piazza del Duomo 1*, u: *La Perseveranza*, 2. srpnja 1862., pretisak u: CAMILLO BOITO, 1989., 233–240; CAMILLO BOITO, *I progetti per la nuova piazza del Duomo 2*, u: *La Perseveranza*, 4. srpnja 1862., pretisak u: CAMILLO BOITO, 1989., 241–248; CAMILLO BOITO, *I progetti per la nuova piazza del Duomo 3*, u: *La Perseveranza*, 8. srpnja 1862., pretisak u: CAMILLO BOITO, 1989., 249–256; CAMILLO BOITO, *Vizii e virtu' dei concorsi architettonici. Al proposito di un concorso fortunato*, u: *Il Politecnico. Parte tecnica ser. IV*, sv. III, fasc. 4: 324–343, travanj 1867., Milano.
- 10** CAMILLO BOITO, *I progetti per la nuova Piazza del Duomo (3)*, u: CAMILLO BOITO, 1989., (bilj. 9), 254: „Ljuljamo se između eklekticizma i brojnih manje-više starih stvari (...); no nemamo jedan moderan talijanski stil, štoviše, ne nazire se ni njegov začetak.“
- 11** Viollet-le-Duc je 1866. objavio 8. svezak svoga *Rječnika francuske arhitekture od 11. do 16. stoljeća*, u kojem je restauriranje definirao kao vraćanje građevine „u stanje prvotne cjelovitosti, koje u danom trenutku možda nikada nije ni postojalo“. Hrvatski prijevod Sanje Šoštarić u: *Anatomija povijesnoga spomenika*, (ur.) Marko Špikić, Zagreb, 2006., 241.
- 12** CAMILLO BOITO, *Le tre cuspidi sulla fronte di Santa Maria del fiore*, u: *Nuova antologia* 18(1871.), 144.
- 13** CAMILLO BOITO, 1871., (bilj. 12), 145–146.
- 14** Usp. JUKKA JOKILEHTO, *A History of Architectural Conservation*, Oxford, 1999., 138 i 168.
- 15** CAMILLO BOITO, 1871., (bilj. 12), 151.
- 16** CAMILLO BOITO, *L'architettura della nuova Italia*, u: *Nuova antologia* 19 (1872.), 758.
- 17** E. BIGNAMI, *Il primo congresso degli ingegneri ed architetti italiani*, u: *Nuova antologia* 22 (1873.), 793–795. Glavni problemi koji su raspravljani u Prvoj sekciji mogu se sažeti u tri načela: vanjsko odgovara unutrašnjem, ures namjeni, a estetika razlogu postojanja.
- 18** CAMILLO BOITO, *Rassegna artistica*, u: *Nuova antologia* 23 (1873.), 472. O Ruskinu i Veroni usp. JOHN RUSKIN, *Luč pamćenja i Narav gotike*, u: *Anatomija povijesnoga spomenika*, (bilj. 11), 137–237 i 287–314.

- 19** CORIOLANO MONTI, Sul riordinamento edilizio di Roma, u: *Nuova antologia* 24 (1873.), 596–597. Autor prikazuje Rim poput humanista na početku 15. stoljeća u odnosu na sjajnu Firencu: zapušteno sjedište propalog „dogmatskog imperija“ isusovaca. Monti ističe arhitekta Antonija Cipollu i Giuseppa Mengonija.
- 20** Povjesničar umjetnosti Wilhelm Lübke je 1861. pisao o težnji prema uniformnosti (*Uniformirungssucht*). Usp. NORBERT HUSE, Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten, München, 2006., 100–108. Već su J.-B. Lassus i Viollet-le-Duc 1843. u *Projektu restauriranja Notre-Dame u Parizu* pisali o važnosti uspostavljanja „jedinstvenosti izgleda“ (*unité d'aspect*) velike, slojevite i oštećene katedrale.
- 21** CAMILLO BOITO, L'architettura all'Esposizione universale di Vienna, u: *Nuova antologia* 25 (1874.), 373–375.
- 22** CAMILLO BOITO, 1874., (bilj. 21), 378: „Svojom velikom, gotovo sivom bradom i gotovo obrijanom glavom sliči nekom srednjovjekovnom obrtniku.“
- 23** Prijevod dokumenta u: Smjernice konzervatorsko-restauratorskog rada, (ur.) Denis Vokić, Dubrovnik-Zagreb, 2007., 157–159.
- 24** I u tome im je Ruskin bio prethodnik: u *The Stones of Venice* 1850.–53. pisac osuđuje loše održavanje mletačkih građevina poput Ca' d'Oro i Fondaco de'Turchi.
- 25** Morris je, između ostaloga, napisao: „Društvo je svjesno da se Talijane ne može zbog pogrešaka oštrije osuditi od ostalih naroda koji su baštinici neke stare civilizacije. Protiv tih pogrešaka, koje su pogreške u načelima a nisu akcidentalne, i zbog kojih je utemeljeno ovo Društvo, borit ćemo se najprije u Engleskoj, a potom, ako je moguće, i diljem svijeta.“ Navod iz ANDREA ELIZABETH DONOVAN, William Morris and the Society for the protection of ancient buildings, New York, 2008., 12–13.
- 26** Kao primjer mogu poslužiti optužbe Antoine-Chyso-stômea Quatremère de Quincyja zbog Napoleonove pljenidbe talijanskih umjetnina u Italiji 1796., sablazan zbog nestručnog restauriranja zvonika Saint-Denisa François Debreta 1837., Ruskinovi tekstovi iz 1849. i 1850.–53. te Lübkeova osuda „restauratorske groznice“ (*Restauration-sfeber*) 1861. nakon radova na Münchenskoj stolnoj crkvi Frauenkirche.
- 27** CAMILLO BOITO, I restauri di San Marco, u: *Nuova antologia* 2. serija 18 (1879.), 701–702.
- 28** *Society for the Protection of Ancient Buildings* je 1879. odlučilo prevesti svoj Manifest na francuski, njemački, nizozemski i talijanski. Za Morrisov prosvjed u Ravenni usp. njegovo pismo *The Timesu* od 12. lipnja 1880. na <http://www.marxists.org/archive/morris/works/1880/ravenna.htm> (posjet 10. lipnja 2010.).
- 29** O problemima identiteta i restauriranja u mletačkom 19. stoljeću usp. GIANFRANCO PERTOT, Venice. Extraordinary Maintenance, London, 2004., 12 i dalje.
- 30** JUKKA JOKILEHTO, 1999., (bilj. 14), 199 i 211. Zorzi izjednačava pojmove *restauro* i *innovazione*, ističući važnost uporabe riječi *conservazione*, što se u talijanskoj zaštiti kulturne baštine ipak nije uvrijedilo. Pojam ranije koristi PIETRO SELVATICO, Sulla conservazione dei monumenti e degli oggetti delle belle arti, u: *Nuova antologia* 5 (1867.), 504–512.
- 31** CAMILLO BOITO, 1879., (bilj. 27), 704.
- 32** Taj je osjećaj Boito dijelio sa suvremenicima. Profesor arheologije na Rimskom sveučilištu De Ruggiero 1874. razočarano je pisao o *una sconsolante disillusione* u Italiji jer i nakon petnaest godina života Kraljevina nije kod svojih građana uspjela potaknuti „svijest o vlastitoj prošlosti“. Usp. ETTORE DE RUGGIERO, Lo Stato e i monumenti dell'antichità in Italia, Roma, 1874., 5.
- 33** CAMILLO BOITO, 1879., (bilj. 27), 709.
- 34** CAMILLO BOITO, 1879., (bilj. 27), 710.
- 35** CAMILLO BOITO, 1879. (bilj. 27), 718. U Firenci se kiselina koristila za skidanje patine.
- 36** CAMILLO BOITO, 1879., (bilj. 27), 716. Zanimljiva je uporaba riječi „moderno“: tu kvalifikaciju tada zaslužuju oni koji su zastupnici starosne vrijednosti.
- 37** CAMILLO BOITO, 1879., (bilj. 27), 718–721.
- 38** CAMILLO BOITO, La facciata di Santa Maria del fiore dal 1490 al 1843, u: *Nuova antologia*, 50 (1880.), 672–685.
- 39** O *restauro storico* i Beltramiju usp. GIOVANNI CARBONARA, Avvicinamento al restauro. Teoria, storia, monumenti, Napoli, 1997.
- 40** Usp. CAMILLO BOITO, Pietro Selvatico nelle sue lettere, u: *Nuova antologia* 55 (1881.), 596–611.
- 41** O manjim gradskim ambijentima nakon ujedinjenja Italije: PACIFICO VALUSSI, Le piccole città nel nuovo ordinamento d'Italia, u: *Nuova antologia* 8 (1868.), 541–559.
- 42** CAMILLO BOITO, Il monumento nazionale a Vittorio Emanuele, u: *Nuova antologia* 64 (1882.), 640–662. Projekt je dio mita o *Roma moderna*, koji je koncipiran pobjedom nad Papom 20. rujna 1870. i urbanom reformom. Ona se ocrta u probijanju *Via Nazionale* i *Corso Vittorio Emanuele* kroz središte grada. Usp. ARTURO CALZA, Roma moderna, Milano, 1911.
- 43** Usp. DANIELA LAMBERINI, Teorie e storia del restauro architettonico, Firenze, 2003., 71. Pojam *modificazione* podsjeća na englesku riječ *alterations* kojom se 1877. služio William Morris.
- 44** DANIELA LAMBERINI, 2003., (bilj. 43), 71–72.
- 45** O Paraviciniju JUKKA JOKILEHTO, 1999., (bilj. 14), 200.

Summary

Špikić Marko

GENESIS OF CAMILLO BOITO'S THEORY OF RESTORATION

The article considers the origin of a theory of restoration by the Italian architect, restorer, critic, scholar and professor, Camillo Boito (1836–1914). The texts mentioned here were published in the journal *Nuova antologia* between 1871 and 1883. They encompass various topics ranging from a discourse on the integration of the Florentine cathedral façade in 1871 and the problem of the emergence of a national architectural idiom in 1872 to the initial appreciation of varieties as values within Italian cities (with the example of Verona) in 1873. The author points out the importance of the shifts in perception of cultural heritage in Europe occurring during the 1880s, which could have influenced Boito's understanding of restoration interventions, alternatively of his conception of the „third way“ in conservation-restoration theory in between Viollet-le-Duc and Ruskin. Although, in the text on the façade of Santa Maria del Fiore in Florence in 1871, Boito doesn't deny the need to have it integrated, it is here that he becomes cautious, stressing that one of the key arguments of European style restorers (integration by way of analogy) was inadequate if applied to Italian monuments. Although he then warned of the danger of uncritical concern with imaginative reconstruction, which he deemed absurd, he had already, in 1873, on the occasion of his tour of the Universal Exhibition in Vienna, admired style restorers such as Viollet-le-Duc, Boeswillwald, Revoil, Verdier and Ruprich-Robert, labelling them „the paragons of perfect measure and ingenious restoration“.

A watershed in Boito's concept of the monument is reached in a text from 1879 about the restoration of St Mark's in Venice. Not only does Boito more openly accept arguments such as those proposed by Ruskin since the 1840s, but he seems to have changed his tone under the influence of Ruskin's English followers from the Society for the Protection of Ancient Buildings (in particular William Morris). This article shows how patriotism slowly gives way to caution, so that Boito, in the second part, allows himself to criticize Venetian restorers counselling discretion (*spirito discreto*) in their interventions, while he ends up denouncing the sluggishness and inefficiency of the state administration in charge of cultural heritage.

At about the same time, John Ruskin, Alvise Piero Zorzi and Tito Vespasiano Paravicini, with their studies, correspondence and public pronouncements, helped to lay the foundation for Boito's theory. Boito, who for years reported in *Nuova antologia* on visual arts, competitions, exhibitions and projects, began in 1879 to discourse on the concepts such as the „surface of the monument“ (*superficie*), its „primary skin“ (*pelle di prima*), „bark“ (*la buccia*) and the creation of a „new facsimile“ (*nuovo fac-simile*). The article also registers Boito's activism, specifically, his unwillingness to back up Ruskin's „passive“ stance with regard to the monument's fate, even though he aligns himself with the restorer Giambattista Meduna, whose work gave rise to international polemics.

Beginning in the 1880s, when he restored the Gussoni-Franchetti palace on the Venetian Canal Grande, Boito began to work out his theoretical concepts. When writing in 1880 about closing works on the façade of the Florentine cathedral under the supervision of architect Emilio de Fabris, he used a number of historical sources, thus anticipating the arguments of his pupil Luca Beltrami in the framework of the paradigm of *restauro storico*. On the other hand, his text about the competition for the monument to Victor Emanuel II at the Roman Campidoglio in 1882 obliquely raised the question of intervening in an ancient ambience, begun when Via Nazionale was built after the conquest of Rome in 1870. The article concludes with a charter of restoration that was, on Boito's prompting, drafted by Italian architects and engineers at their third congress in Rome in 1883. The charter, in six points, could be considered one of the earliest documents of the modern theory of restoration. The author contends that the document brought something along the lines of the SPAB Manifesto in 1877 with respect to Ruskin's ideas: public reception. Thus in 1883 Boito's concepts received public recognition and a codification followed by their elaboration.

KEYWORDS: *Camillo Boito, theory of restoration, Kingdom of Italy, Venice, William Morris*